

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1950 ΕΩΣ
ΤΟ 2000

ROBERTO PRETAGOSTINI

Università degli studi di Roma Tor Vergata

MARCO FANTUZZI

Università degli studi di Macerata & Università degli studi di Firenze

Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αι. στην Ιταλία δεν παρατηρείται παρά ελάχιστο ενδιαφέρον για τη σύνταξη περιεκτικών εγκυκλοπαιδικών καταλόγων και εγχειριδίων που περιλαμβάνουν εισαγωγές στις κλασικές σπουδές, ενώ αντίθετα το ενδιαφέρον αυτό ήταν ιδιαίτερα ζωηρό κατά το ίδιο χρονικό διάστημα στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπου οι κλασικές σπουδές είχαν θεσμοθετηθεί σε πανεπιστημιακό επίπεδο από πολύ παλαιότερα. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι πίσω από αυτό το υποτονικό ενδιαφέρον λανθάνει μια συγκεκριμένη πολιτισμική επιλογή. Είναι περισσότερο εύλογο να υποθέσουμε ότι αυτή η κατάσταση ήταν συνέπεια της αργοπορημένης θεσμοθέτησης και του ακαδημαϊκού αυτοπροσδιορισμού των κλασικών σπουδών στην Ιταλία. Στην πραγματικότητα, η μόνη χώρα η οποία είχε σχεδιάσει και, εν μέρει, πραγματώσει τη σύνταξη εισαγωγικών εγχειριδίων και εγκυκλοπαιδικών λεξικών μεγάλης εμβέλειας κατά το τέλος του 19ου και την αρχή του 20ού αι. ήταν η Γερμανία, όπου είχε εγκαθιδρυθεί ένα στέρεο πρόγραμμα κλασικών σπουδών κατά το πρώτο μισό του 19ου αι.: αναφερόμαστε στο *Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft* που ιδρύθηκε από τον I. von Müller το 1886 (στο Μόναχο) και συνεχίστηκε από τον W. Otto, στην *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* που ξεκίνησε το 1893 (στη Στουτγάρδη), και στην μεταγενέστερη *Einleitung in die Altertumswissenschaft* των A. Gerke και E. Norden, που άρχισε το 1910 (στη Λειψία). Το μοναδικό συγκρίσιμο εγχείρημα εκτός Γερμανίας ήταν το *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* των Ch. Daremberg και E. Saglio, που εγκαινιάστηκε το 1873 και ολοκληρώθηκε το 1919 (στο Παρίσι). Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι λίγο αργότερα εμφανίζονται οι αγγλικές εισαγωγές που διατηρούν ακόμη και σήμερα τον ουσιαστικά προπαιδευτικό τους χαρακτήρα και που συντάχθηκαν: για τις αρχαιοελληνικές σπουδές από τον L. Whibly (1905,

3η έκδ. 1916),¹ για τις λατινικές σπουδές από τον J.E. Sandys (1910, 3η έκδ. 1921),² και για τα κλασικά κείμενα από τον F.W. Hall (1913).³ Τον ίδιο ρόλο έπαιξε στη Γαλλία το *Manuel des études grecques et latines* που εκδόθηκε μεταξύ 1913 και 1923 από τον L. Laurand.

Σε σύγκριση με αυτή την εξειδικευμένη ή προπαιδευτική εκδοτική δραστηριότητα στη Γερμανία, την Αγγλία και τη Γαλλία, στην Ιταλία εντοπίζουμε μία μόνο παρόμοια πρωτοβουλία, το *Lessico classico* του F. Lübker, που εκδόθηκε στη Ρώμη το 1891 (1898 2η έκδ.). το έργο αυτό δεν είναι τίποτε άλλο από τη μετάφραση της έκτης έκδοσης ενός αξιέπαινου αλλά στοιχειώδους έργου στη Γερμανία, η πρώτη έκδοση του οποίου εμφανίστηκε το 1855, και επομένως ήταν ήδη αρκετά ξεπερασμένο τον καιρό της ιταλικής του μετάφρασης.⁴ Συνεπώς, πρόκειται ουσιαστικά για μία βεβιασμένη ενέργεια, που μπορεί να αποδοθεί μόνο στην ανωριμότητα των κλασικών σπουδών στην Ιταλία και την ανάγκη να αναπληρωθεί επειγόντως το εκπαιδευτικό κενό σε σύγκριση με το πολιτισμικό επίπεδο άλλων χωρών, και συγκεκριμένα της Γερμανίας: όπως το διατύπωσε ο G. Müller στο «Προοίμιο» του περιοδικού *Rivista di Filologia e Istruzione Classica* (1872), η ιταλική κλασική φιλολογία έπρεπε να αποφύγει την «αφελή ψευδαίσθηση της αυτάρκειας».

Σαφώς, δεν επρόκειτο για μια πνευματική στάση της στιγμής. Είχαν πράγματι παρατηρηθεί σποραδικά επεισόδια μιας αντιγερμανικής συμπεριφοράς, η οποία εμπνεόταν περισσότερο από έναν εθνικισμό παρά από μια στοχαστική βεβαιότητα επιστημονικής και πολιτισμικής αυτονομίας: μπορούμε να φέρουμε στο μυαλό μας συγκεκριμένα τα φυλλάδια του E. Romagnoli, που προκάλεσαν ως αντίδραση παρόμοια πολεμική εκ μέρους του G. Pasquali. Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους επιφανείς Ιταλούς φιλόλογους εξακολούθησαν να εμπιστεύονται τα προαναφερθέντα σπουδαία έργα αναφοράς, τα οποία είχε κυρίως παραγάγει η γερμανική φιλολογία· επίσης, άρχισαν να κάνουν «χρήση» των πολιτισμικών επιτευγμάτων των γερμανικών αρχαιογνωστικών σπουδών κατά την επιστημονική μαθητεία τους σε γερμανικά πανεπιστήμια, φαινόμενο που συνέβαινε συχνά κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι· ο G. Pasquali αποτελεί, ίσως, το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα. Πρωτότυπες συμβολές στον τομέα έργων αναφοράς σχετικά με τον κλασικό κόσμο σπανίζουν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και, συνήθως, εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στον λατινικό πολιτισμό, εναρμονισμένες με την κυρίαρχη λατρεία της αρχαίας Ρώμης, την οποία ευνοούσε το φασιστικό καθεστώς.⁵ Δεν είναι

---

¹ *A Companion to Greek Studies*, Cambridge.

² *A Companion to Latin Studies*, Cambridge.

³ *A Companion to Classical Texts*, Οξφόρδη.

⁴ *Reallexikon des klassischen Altertums*, Λειψία.

⁵ Βλ. π.χ. Canfora 1989, 272-275.

συμπτωματικό ότι η δεκαετία του '30 υπήρξε μάρτυρας της σύλληψης του προγράμματος και της ταχείας πραγμάτωσης της μνημειώδους *Storia di Roma* που εκδόθηκε από τον Cappelli (Μπολόνια) και χρηματοδοτήθηκε από το Istituto di Studi Romani –ένα ίδρυμα που είχε ισχυρούς δεσμούς με τον φασισμό– αλλά δεν παρήχθη τίποτε ανάλογο στον τομέα των αρχαιοελληνικών σπουδών.

Παρόλα αυτά, διαπρεπείς μελετητές του αρχαίου κόσμου, μερικοί από τους οποίους στέκονταν κριτικά απέναντι στο καθεστώς, συνεργάστηκαν με ενθουσιασμό στην προετοιμασία πολυάριθμων λημμάτων, σχετικών με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό για το μνημειωδέστερο επιστημονικό επίτευγμα του καθεστώτος, την *Enciclopedia italiana*, που εκδόθηκε στη Ρώμη από το Istituto Giovanni Treccani μεταξύ 1929 και 1937, υπό την καθοδήγηση του G. Gentile. Πέρα από την αξία τους ως κριτικών και το κύρος πολλών από αυτούς τους μελετητές (ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, τον G. De Sanctis και τον G. Pasquali), η συμμετοχή τόσων ερευνητών του αρχαίου κόσμου σε αυτό το πρόγραμμα για ένα γενικό εγκυκλοπαιδικό έργο –σε σύγκριση με την έντονη απουσία οποιασδήποτε σκέψης δημιουργίας εξειδικευμένων έργων αναφοράς στα ιταλικά, εκτός από την *Storia di Roma* που αναφέρθηκε παραπάνω– μαρτυρεί τον προσανατολισμό της ιταλικής κλασικής φιλολογίας προς μια ευρύτερη κατανόηση των προβλημάτων που συνδέονται με τον αρχαιοελληνικό και τον λατινικό κόσμο, και ταυτόχρονα την ένταξη του κλασικού πολιτισμού στο πλαίσιο μιας οικουμενικής πολιτισμικής προσέγγισης, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της εξειδίκευσης και της διάδοσης της γνώσης.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο ιταλικό ακαδημαϊκό σύστημα προέκυψε η συνειδητοποίηση της ανάγκης να δημιουργηθούν αυτόνομα συστηματικά εργαλεία, τα οποία να προσφέρουν μια εισαγωγή και έναν προσανατολισμό στις κλασικές σπουδές. Το πρώτο έργο που ανταποκρίθηκε σε αυτή την ανάγκη ήταν αναμφίβολα η *Introduzione alla cultura classica*, η οποία περιλήφθηκε σε μια σειρά δημοσιευμάτων, που σχεδιάστηκε από τον E. Bignone και τυπώθηκε από τον εκδοτικό οίκο Marzorati (Μιλάνο, 1951). Ακόμη και αν η πραγμάτευση των επιμέρους θεματικών ενοτήτων ανατέθηκε σκόπιμα σε Ιταλούς μελετητές, το έργο αυτό εξακολούθησε να είναι προσδεδεμένο στο γερμανικό πρότυπο της *Einleitung* των Gerke και Norden τόσο από την άποψη της διάρθρωσης των ερευνητικών αντικειμένων σε μορφή μονογραφίας (ιστορία της κλασικής φιλολογίας, κριτική των κειμένων, παπυρολογία και επιγραφική, αρχαιολογία κτλ.) όσο και από την άποψη της εμβέλειας· έτσι παρατηρείται μια κάποια πρωτοτυπία όσον αφορά το περιεχόμενο και τις μεθόδους, ωστόσο εξακολούθησε να υφίσταται μια ουσιώδης οφειλή στην γερμανική φιλολογική επιστήμη όσον αφορά τη συνολική προσέγγιση, με καθυστέρηση, επιπλέον, αρκετών δεκαετιών. Αυτή η εκδοτική

πρωτοβουλία ήταν τόσο επιτυχημένη ώστε μια δεύτερη έκδοση, υπερδιπλάσια της πρώτης, κυκλοφόρησε μεταξύ 1972 και 1974. Ακόμη και αν η μορφή της ήταν εξ ολοκλήρου διαφορετική, καθώς οι συντάκτες όλων σχεδόν των κεφαλαίων είχαν αλλάξει και είχαν προστεθεί αρκετά καινούργια μέρη, η δομή της ήταν ουσιαστικά η ίδια με την προηγούμενη έκδοση, χωρίς να έχει αλλάξει ο χωρισμός σε ερευνητικά πεδία. Το έργο αυτό, σαφώς, αποκαλύπτει μια αύξουσα συνειδητοποίηση της ανάγκης για ριζοσπαστική πρωτοτυπία στην προετοιμασία των επιμέρους συμβολών και συνακόλουθα μια αίσθηση της σταδιακής εξέλιξης και μια ανανέωση στην ανάλυση των θεμάτων των ερευνητικών πεδίων. Παράλληλα, όμως, αποτελεί μια παραδοχή της ουσιαστικής αδυναμίας να κερδηθεί η αυτονομία από το κανονιστικό πρότυπο της *Einleitung*, παραδοχή που συνέχισε να υφίσταται αυτό το χρονικό διάστημα. Η δεύτερη έκδοση δεν συνοδεύτηκε από τρίτη, και δεν εμφανίστηκε μέχρι στιγμής καμιά άλλη πρωτοβουλία βασισμένη σε αυτό το πρότυπο, εκτός από το τρίτομο έργο που εκδόθηκε επίσης από τον Marzorati: *Dizionario degli scrittori greci e latini* (1987, επιμ. F. Della Corte). Αλλά και αυτό το έργο είναι μια ακόμη εξαίρεση που κατά κάποιον τρόπο επιβεβαιώνει τις «θεωρητικές» δεσμεύσεις των εγκυκλοπαιδειών του κλασικού κόσμου, κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Γιατί, παρά τον τίτλο του, το *Dizionario* δεν οργανώνεται μόνο κατά συγγραφείς αλλά περιλαμβάνει πολυάριθμα λήμματα για τα λογοτεχνικά είδη, με την προφανή πρόθεση να πλαισιώσει τους «ελάσσονες συγγραφείς» εντός των ειδολογικών επιλογών τους –αντί να τους παραλείπει ή να συγκεφαλαιώσει τις πενιχρές πληροφορίες που μπορούμε να συναγάγουμε από τα ελλιπώς παραδεδομένα συγγράμματά τους– και/ή να προβεί σε ειδικές αναλύσεις για τα λογοτεχνικά είδη, παράλληλα με τους επιμέρους συγγραφείς.

Στην πραγματικότητα, μερικά χρόνια μετά την δημοσίευση της δεύτερης έκδοσης της *Introduzione* που κυκλοφόρησε από τον Marzorati, η ιταλική κλασική παιδεία μοιάζει να έχει εγκαταλείψει τη συνήθεια να συντάσσει πρωτότυπες προπαιδευτικές εισαγωγές που προορίζονται για επίδοξους ειδήμονες. Η εξαιρετική υποδοχή των μεταφράσεων του *Oxford Classical Dictionary* στην Ιταλία είναι αρκετά εύγλωττη: τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη έκδοση αυτού του απαράμιλλου έργου αναφοράς είχαν με ζέση μεταφραστεί στα ιταλικά,⁶ όπως και το *The Oxford Companion to Classical Literature* του M.C. Howatson.⁷ Το μόνο που επιχειρήθηκε τελευταία από μια ομάδα Ιταλών μελετητών, υπό την εποπτεία του F. Ferrari, ήταν η σύνταξη ενός πρωτότυπου εγχειριδίου σε μορφή επιτομής,

---

⁶ *Dizionario d'antichità classiche di Oxford* [1963] 1981, Ρώμη.

⁷ *Dizionario delle letterature classiche* 1993.

κατά το πρότυπο του Howatson.⁸ Όπως και να έχει το πράγμα, προτεραιότητα δόθηκε κυρίως στην ανάγκη να εμφανιστούν έργα αναφοράς που να επιχειρούν νέες κριτικές προσεγγίσεις. Από την μια πλευρά, αυτές ήταν σε θέση να παρουσιάσουν σε όλο της το φάσμα την πολυπλοκότητα των συνιστωσών του κλασικού πολιτισμού ή ακόμη και να αποκαλύψουν όψεις που είχαν ως εκείνη τη στιγμή παραμεληθεί, και από την άλλη, μπορούσαν να αναπτύξουν έναν γόνιμο διάλογο με τις μεθοδολογικές προσπάθειες που σφράγισαν την ευρύτερη πολιτισμική διαμάχη στις ανθρωπιστικές επιστήμες η οποία ξεκίνησε από τη δεκαετία του '60 –με άλλα λόγια, από την επανάσταση που προκάλεσαν η γνωριμία π.χ. με τον δομισμό, τη σημειωτική και τον αναστοχασμό της ιστορίας μέσω των *Les Annales*.

Η πρώτη πρωτοβουλία αυτού του είδους είναι ταυτόχρονα και η πιο φιλόδοξη από άποψη πληρότητας, εν όψει της πρόθεσής της να επιχειρήσει μια συστηματική σύζευξη ανάμεσα στη λογοτεχνική ιστορία από την μια και την ιστορία σε όλες τις εκδοχές της από την άλλη –από την πολιτική ιστορία και την ιστορία των θεσμών έως την οικονομική και κοινωνική ιστορία, και την ιστορία του πολιτισμού. Πρόκειται για τη *Storia e civiltà dei Greci*, που την επιμελήθηκε ο R. Bianchi-Bandinelli για τον εκδοτικό οίκο Bompiani (Μιλάνο 1977-1979). Είναι εξαιρετικά σημαντικό από πολλές απόψεις ότι ο επιμελητής αυτού του έργου, ένας σπουδαίος μελετητής του αρχαίου κόσμου, ήταν αρχαιολόγος εξ επαγγέλματος και μαρξιστής από ιδεολογική άποψη. Τα δύο αυτά γνωρίσματα μπορεί να τον είχαν οδηγήσει να προσδώσει μεγαλύτερη έμφαση όχι μόνο στην ιστορία της τέχνης, αλλά και στα ιστορικά δεδομένα και τον υλικό πολιτισμό. Αντίθετα, το έργο είναι καλά σταθμισμένο, καθώς επιχειρεί με επιτυχία να ενσωματώσει το λογοτεχνικό στοιχείο ως επιμέρους πολιτισμική έκφανση –την ανάλυση του οποίου συντόνισε ο G. Serrao– στο πλαίσιο της ιστορίας και του πολιτισμού της αρχαίας Ελλάδας.

Σε αυτήν, ωστόσο, την περίπτωση η πληρότητα δεν συνεπάγεται, κατά καμία έννοια, την άχρωμη ουδετερότητα που χαρακτηρίζει ένα εγχειρίδιο. Η επιλογή, η οποία πολύ σωστά δεν έγινε από τον Bianchi-Bandinelli στο θεματικό επίπεδο –η λογοτεχνία δεν υποβαθμίζεται κατά κανέναν τρόπο σε σχέση με την ιστορία γενικά ή την ιστορία της τέχνης ειδικότερα– πραγματοποιήθηκε, όμως, στο επίπεδο της αποτίμησης των διαφορετικών ιστορικών περιόδων κατά τη διάρκεια των οποίων αναπτύχθηκε ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός. Είναι σαφές ότι η διαφορετική έμφαση που προσδίδεται στις ποικίλες περιόδους του αρχαιοελληνικού πολιτισμού αντανακλά τη βασική ιδεολογία του επιμελητή, ο οποίος υπό την ιδιότητα

---

⁸ F. Ferrari, M. Fantuzzi, C. Martinelli & S. Mirto, *Dizionario della civiltà classica: autori, opere letterarie, miti, istituzioni civili, religiose e politiche di Grecia e di Roma antiche*, Μιλάνο: Bibliotheca universale Rizzoli, 1993.

του ιστορικού της τέχνης, και με δεδομένη τη μαρξιστική του ιδεολογία, θεώρησε την ελληνιστική εποχή ως ένα είδος εκβολής του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Το έργο αποτελείται από δέκα τόμους και διαιρείται σε πέντε μέρη· τα δύο πρώτα πραγματεύονται την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, ενώ από τα υπόλοιπα τρία μέρη, που καταλαμβάνουν συνολικά έξι τόμους, ένα μέρος, με δύο τόμους σχετικούς με τον 4ο αι. ως μια περίοδο κρίσης για την πόλη-κράτος, αφορά την μετακλασική περίοδο, και τα άλλα δύο μέρη, δηλαδή οι τελευταίοι τέσσερις τόμοι, αναφέρονται στην ελληνιστική εποχή, που αντιμετωπίζεται ως «η εγγύτερη στη δική μας εποχή, υπό την έννοια της προ-βιομηχανικής δομής της, του κοσμοπολίτικου χαρακτήρα της, και της ανάπτυξης των επιστημών και της τεχνολογίας» (παράθεμα από την «Εισαγωγή» του πρώτου τόμου, viii κ.ε.). Μια ολοκληρωτική *damnatio memoriae* καλύπτει ολόκληρο τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό της αυτοκρατορικής περιόδου, η οποία, σύμφωνα με την άποψη του Bianchi-Bandinelli, έπρεπε να θεωρηθεί απλώς ως ένα φαινόμενο που επαναλαμβάνεται στο καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό πεδίο, σε μια κοινωνία που είχε θεμελιώσει την οργάνωση της εργασίας στη δουλεία, και υπό αυτή την έννοια αποτελούσε μια αρνητική εκδοχή της ιδιοφυούς εφευρετικότητας που διέκρινε τον ελληνιστικό πολιτισμό.

Μια εξ ολοκλήρου διαφορετική προσέγγιση συναντούμε στο *Lo spazio letterario della Grecia antica*, ένα έργο που αποτελείται από τέσσερις ογκώδεις τόμους (ο πέμπτος περιέχει βιβλιογραφία και ευρετήρια) και το οποίο επιμελήθηκαν ο G. Cambiano, ο L. Canfora και ο D. Lanza (Ρώμη: εκδόσεις Salerno, 1992-1996). Το έργο αυτό, που ως σύλληψη ακολουθεί τα χνάρια μιας ανάλογης εκδοτικής πρωτοβουλίας σχετικά με τον λατινικό λογοτεχνικό πολιτισμό (*Lo spazio letterario di Roma antica*: Ρώμη: εκδόσεις Salerno, 1989-1991), πραγματεύεται τη λογοτεχνία υπό την ευρεία έννοια του όρου, δηλαδή, ως παραγωγή κειμένων που δεν είναι μόνο ποιητικά, ιστοριογραφικά και ρητορικά, αλλά και επιστημονικά. Στο έργο αυτό, η ιστορία των κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων δεν εξετάζεται παράλληλα με την ανάλυση του λογοτεχνικού φαινομένου ως βασικό υπόστρωμα για αυτό, όπως συμβαίνει στην *Storia e civiltà dei Greci*, λόγω της ιστορικιστικής προσέγγισης του δεύτερου έργου. Αντίθετα, το λογοτεχνικό προϊόν τοποθετείται σε κοινωνικούς «χώρους» («spaces») – που δίνουν και τον τίτλο στο βιβλίο– οι οποίοι, σε αντίθεση με άλλους χώρους, ενόψει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, και τον ορίζοντα των προσδοκιών που προϋποθέτουν, προσφέρουν μια προκαταρκτική κωδικοποίηση ειδικών μορφωμάτων του λογοτεχνικού φαινομένου. Αυτοί οι «χώροι» εκπροσωπούν τόπους που προσφέρονταν για παρουσίαση των λογοτεχνικών έργων στην αρχαϊκή και κλασική εποχή, μέσα σε έναν προφορικό πολιτισμό, ή τουλάχιστον, έναν πολιτισμό ακρόασης: επιλέγουν έναν συνδυασμό περιεχομένου, μετρικών σχημάτων και

γλωσσικών και διαλεκτικών δεικτών· με δυο λόγια, ευθύνονται για τη γένεση και τη μόνιμη πλαisiώση των ποικίλων λογοτεχνικών ειδών. Χρήσιμες ενδείξεις για αυτή την έμφαση που αποδίδεται στους χώρους, όπου, κατά περίπτωση, παρουσιάζονταν τα λογοτεχνικά έργα, παρέχουν μερικοί από τους τίτλους κεφαλαίων του πρώτου τόμου: «Το παλάτι: το έπος», «Η γιορτή: χορική ποίηση», «Το συμπόσιο: μονωδία και ίαμβος». Είναι εξίσου σημαντικό ότι κανένας ποιητής ή πεζογράφος της αρχαϊκής ή κλασικής εποχής δεν συζητείται μεμονωμένα· ακόμη και οι πλέον σημαντικοί συγγραφείς αντιμετωπίζονται ως εκπρόσωποι ενός λογοτεχνικού είδους. Η πραγματικότητα των λογοτεχνικών «χώρων» στην περίπτωση της ελληνιστικής εποχής είναι διαφορετική, λόγω της διάλυσης των προηγούμενων κοινωνιολογικών τύπων λογοτεχνίας που συνδέονταν με την πόλη-κράτος. Σε αυτή την περίπτωση, τα συμφραζόμενα της λογοτεχνικής παραγωγής ταυτίζονται με τις διαφορετικές πολιτισμικές –φιλοσοφικές, φιλολογικές, επιστημονικές– σχολές ή εργαστήρια, που συνδέονται με διάφορους γεωγραφικούς τόπους: εκτός από το διάσημο δίπολο Αλεξάνδρεια/Πέργαμος και την πασίγνωστη Αθήνα υπάρχουν συγκεκριμένα πορτραίτα στον δεύτερο τόμο για τη Ρόδο, την Αντιόχεια και την Ιερουσαλήμ. Σε αντιστοιχία με αυτή την εξέλιξη των κοινωνιολογικών τύπων παραγωγής, υπάρχει μια μείωση στη σημασία της διάκρισης σε λογοτεχνικά είδη: δεν προκαλεί έκπληξη ότι το μόνο λογοτεχνικό είδος που λαμβάνει ειδική πραγμάτευση στον δεύτερο τόμο είναι το επίγραμμα. Αντίθετα, η προσοχή επικεντρώνεται είτε σε μεμονωμένους συγγραφείς –Καλλίμαχος, Θεόκριτος και Απολλώνιος Ρόδιος γίνονται αντικείμενο αποκλειστικής ανάλυσης– είτε σε ποικίλους κλάδους επιστημονικής γραμματείας, με ειδικά κεφάλαια αφιερωμένα στα μαθηματικά, την ιατρική και τη γεωγραφία.

Απέχοντας μεταξύ τους δεκαπέντε χρόνια, οι δύο εκτενέστερες ανασυνθέσεις της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας αποκαλύπτουν δύο ουσιωδώς διαφορετικές συλλήψεις του αρχαιοελληνικού «πολιτισμού» και της «λογοτεχνίας». Ότι χάνεται, χάριν μιας κυρίως σημειολογικής προσέγγισης, στο *Lo spazio letterario della Grecia antica*, στο επίπεδο του σύνθετου αμαλγάματος ιστορίας, ιστορίας της τέχνης και λογοτεχνίας, τομείς στους οποίους αντίθετα εστίασε το ενδιαφέρον της η *Storia e civiltà dei Greci*, ξανακερδίζεται στο *Lo spazio letterario* σε ένα διαφορετικό επίπεδο, μέσω ενός εμπλουτισμού της έννοιας της λογοτεχνίας, όπου η «επίσημη» και η «υψηλή» λογοτεχνία απολαμβάνει, όπως είναι ευνόητο, προνομιακή μεταχείριση, ενώ δεν αποκλείονται η επιστημονική δραστηριότητα και συγγραφή. Επιπλέον, παρότι ο ελληνιστικός πολιτισμός αντιμετωπίστηκε στη *Storia e civiltà dei Greci* ως ένα είδος κορύφωσης και εκβολής, το *Lo spazio letterario della Grecia antica* αφιερώνει έναν ολόκληρο τόμο –τον τελευταίο από τους τρεις που συναποτελούν το πρώτο μέρος, που

επιγράφεται «Παραγωγή και κυκλοφορία του κειμένου» (οι δύο πρώτοι τόμοι αυτού του μέρους αφιερώνονται αντίστοιχα στην εποχή της πόλης-κράτους και τα ελληνιστικά χρόνια)– στη σχέση μεταξύ αρχαιοελληνικού πολιτισμού και Ρώμης, κατά την αυτοκρατορική εποχή. Επιπλέον, το δεύτερο μέρος –το οποίο στο σύνολό του περιλαμβάνεται στον τέταρτο τόμο, που επιγράφεται «Πρόσληψη και πραγμάτωση του κειμένου»– προορίζεται για την ιστορία της παράδοσης, και συνεπώς στην ουσία για την ερμηνεία, την αποτίμηση, και την επιλογή λογοτεχνικών έργων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού κατά την ύστερη αρχαιότητα και το Βυζάντιο, και περιέχει μερικά καταληκτικά κεφάλαια σχετικά με τις τύχες και την προσέγγιση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού από την περίοδο του ανθρωπισμού έως τις μέρες μας (αν και η σκιαγράφηση του τελευταίου ζητήματος μόλις ξεπερνά τις εκατό σελίδες).

Το *Lo spazio letterario della Grecia antica* και το *Lo spazio letterario di Roma antica* αποτελούν δύο φιλόδοξες εκδοτικές πρωτοβουλίες που μοιράζονται τις ίδιες διαστάσεις και στόχους, αλλά στην ουσία αντιμετωπίζουν τη λογοτεχνική πραγματικότητα της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης με εντελώς αυτόνομο τρόπο: απόδειξη για αυτό είναι το γεγονός ότι ακόμη και αν αφιερώνουν ένα σημαντικό τμήμα στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό κατά την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η μακραίωνη παρουσία του δεν συγκρίνεται με τις παράλληλες εξελίξεις λογοτεχνικής δραστηριότητας στη λατινική γλώσσα. Στην πραγματικότητα, η επαφή με τη λατινική λογοτεχνία αντιμετωπιζόταν κυρίως στο μέτρο που η λογοτεχνία αυτή αποτελούσε όρο σύγκρισης για να γίνει κατανοητή η εξέλιξη της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας της αντίστοιχης χρονικής περιόδου. Με την πρόθεση να αναπληρώσουν αυτό το κενό που άφησε το *Lo spazio letterario della Grecia antica*, και ταυτόχρονα να τονίσουν τη σημειωτική σημασία μιας προσέγγισης στα κείμενα, βασισμένης στα λογοτεχνικά είδη, οι τρεις τόμοι της *Storia della civiltà letteraria greca e latina*, που εκδίδεται με την επιμέλεια του I. Lana και του E.V. Maltese (UTET, 1998), προτείνουν μια νέα συγκριτική «ανάγνωση» των δύο λογοτεχνιών, η οποία, όσο γνωρίζουμε, δεν έχει ποτέ επιχειρηθεί κατά τη διάρκεια του 20ού αι., τουλάχιστον σε αυτό το επίπεδο συστηματικής πραγμάτευσης.

Μια τελείως διαφορετική σύλληψη του αρχαιοελληνικού «πολιτισμού» αποτελεί τη βάση του *I Greci* (εκδόσεις Einaudi, Τορίνο, 1996-2002), ενός έργου που εμπνεύστηκε και επόπτευσε ο S. Settis, το οποίο παρουσιάζει μια περισσότερο συνειδητή και εκπεφρασμένη επιθυμία για επιστημολογική ανανέωση. Ο υπότιτλος *Storia cultura arte società* έχει βαρύνουσα σημασία, αφού μπορούμε να συναγάγουμε από αυτόν ότι το λογοτεχνικό φαινόμενο –στην πραγματικότητα όμως και το φαινόμενο της τέχνης, παρά το γεγονός ότι εμφανίζεται αυτόνομα στον υπότιτλο– παρουσιάζεται μόνο ως συστατικό του πολιτισμού, και συνεπώς ως ένα ανθρωπολογικό γεγονός: η επική ποίηση, για παράδειγμα, μελετάται

μόνο ως φαινόμενο διαιώνισης της συλλογικής μνήμης του παρελθόντος ή ως αντανάκλαση της αρχαϊκής κοινωνίας· η λυρική ποίηση ή η τραγωδία αντιμετωπίζονται πολύ συνοπτικά, και μόνο σε σχέση με τους κοινωνικούς χώρους τους (συμπόσια, γιορτές, τελετουργίες). Η ελληνιστική ποίηση, η αλληλεπίδραση της οποίας με τη σύγχρονή της κοινωνία και πολιτισμό είναι δυσκολότερο να κατανοηθεί ή να περιγραφεί, δεν εμφανίζεται καθόλου. Αρκεί ένα διάγραμμα του έργου για να φανεί ο σύνθετος χαρακτήρας του. Ένα πρώτο μέρος που καλύπτει έναν τόμο, αφιερωμένο εξ ολοκλήρου σε μια ανάλυση της σχέσης μεταξύ του σύγχρονου πολιτισμού και της «ελληνικότητας» ακολουθείται από ένα δεύτερο μέρος, που διαιρείται σε τρεις τόμους, το οποίο, ενώ δεν αποκλείει την εξέλιξη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, σύμφωνα με ένα διαχρονικό σχήμα, αποφεύγει τη συνήθη περιοδολόγηση (αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή), και στη θέση τους προτείνει μια ερμηνεία της οποίας τα θεμελιώδη στάδια ταυτίζονται με τρεις φάσεις, τη διαμόρφωση, τον ορισμό και τις μεταμορφώσεις, δηλαδή τις τρεις φάσεις εξέλιξης της ιδέας της «ελληνικότητας», την οποία το έργο προτίθεται να επανεκτιμήσει κριτικά. Το τρίτο μέρος εντοπίζει το σημείο επαφής μεταξύ «ελληνικότητας» και μεταγενέστερων πολιτισμών, ξεκινώντας από τον Μεσαίωνα (Αραβες, Κόπτες και Σύροι).

Η πρωτοτυπία του έργου αυτού δεν έγκειται μόνο στην ανθρωπολογική προσέγγιση που προσδιορίζει την επιλογή των θεμάτων. Μια ανθρωπολογική προοπτική, επίσης, διέπει τον θεμελιώδη στόχο, ο οποίος, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς ήδη από τον πρώτο τόμο («Noi e I Greci»), έχει σαφώς εμπνεύσει ολόκληρο το έργο. Η επιθυμία είναι να δοθεί μια καινούργια απάντηση σε δύο ερωτήματα, που είχαν ήδη ανακύψει στο παρελθόν αλλά τίθενται σήμερα περισσότερο επιτακτικά παρά ποτέ: (α) ποια είναι η σημασία των αρχαίων Ελλήνων για μας σήμερα, πέρα από την παραδειγματική εξιδανίκευσή τους που προωθήθηκε από τους ανθρωπιστές του 15ου αι. ή από τον «δεύτερο ανθρωπισμό» του W. Jaeger τον 20ό αι., και (β) ποιοι ήταν στην πραγματικότητα οι αρχαίοι Έλληνες, αν αφήσουμε κατά μέρος τις ιδεολογικές κατασκευές που δημιουργήθηκαν ειδικότερα με βάση την Αθήνα του 5ου αιώνα. Υπάρχουν ουσιαστικά τρεις βασικοί στόχοι: να αποκλιμακωθεί ο κεντρικός/μοναδικός ρόλος των αρχαίων Ελλήνων, και ειδικότερα, της αττικής εμπειρίας –το λεγόμενο «αττικό θαύμα» του 5ου αι.– να «σχετικοποιηθεί» μέσω μιας σύγκρισης με άλλους αρχαίους πολιτισμούς και να εντοπισθούν τα ιστορικά και πολιτισμικά αίτια που ευνόησαν, κατά τη διάρκεια της ιστορίας των νεότερων χρόνων, τις γενεσιουργούς αιτίες της αντιμετώπισης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, ως παραδειγματικού για τον ευρωπαϊκό.

Ολοκληρώνοντας την έρευνά μας για τα σπουδαία εγκυκλοπαιδικά έργα γύρω από τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και τη λογοτεχνία, τα

οποία συντάχθηκαν στην Ιταλία κατά τη διάρκεια της περιόδου που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν είναι δύσκολο να υποδείξουμε την εντυπωσιακότερη, όπως φαίνεται, πλευρά –μια πλευρά που μπορεί, επιπλέον, να ανιχνευθεί στον προσανατολισμό ενός μεγάλου αριθμού ιταλικών αρχαιογνωστικών περιοδικών που άρχισαν να εκδίδονται τις τελευταίες δεκαετίες (Fantuzzi & Pretagostini 2001, 115-125). Όπως αναφέραμε στην αρχή, κανείς στην Ιταλία δεν ένιωσε την ανάγκη να σχεδιάσει ένα εγκυκλοπαιδικό λεξικό όπως το παλιό ή το νέο *Pauly* ή το *Handbuch* του von Müller. Τα έργα αυτά υπήρχαν ήδη, και τους κλασικούς φιλόλογους και φοιτητές της Ιταλίας δεν τους ενδιέφερε ούτε τους ενδιαφέρει να στηριχτούν σε αυτά, να τα διαβάσουν στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση. Γιατί αποποιούνται το προνόμιο του «επιγόνου»; Κανείς δεν θεώρησε απαραίτητο να παραγάγει άλλα έργα θετικιστικού τύπου που να είναι «αντικειμενικά» και να μην υπόκεινται σε επιθέσεις σχετικά με τη μέθοδό τους ή τις περιορισμένες θεματικές τους επιλογές. Ακριβώς το αντίθετο ισχύει. Τα σπουδαία έργα που πραγματευτήκαμε παραπάνω χαρακτηρίζονται όλα από συγκεκριμένες και διαφοροποιημένες μεθοδολογικές θέσεις, και όλα είναι καταδικασμένα να είναι λίγο έως πολύ μεροληπτικά εξαιτίας των διαφορετικών στοχεύσεών τους και των θεματικών επιλογών τους: οι άνθρωποι που τα σχεδίασαν ή τα έγραψαν είχαν βεβαίως τη φιλοδοξία το έργο τους να αντέξει στον χρόνο, αλλά λόγω των επιστημολογικών προσπαθειών τους ενδεχομένως ούτε καν διανοήθηκαν να δημιουργήσουν μοναδικά, πρότυπα έργα αναφοράς σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το μονοπάτι που περιγράψαμε είναι αυτό ενός ιδεατού οδοιπορικού, με αφετηρία την ιστορικιστική προσέγγιση του *Storia e civiltà dei Greci*, ενδιάμεσο σταθμό τη σημειωτική του *Lo spazio letterario della Grecia antica* και τέρμα την ανθρωπολογία και συγκριτική μεθοδολογία του *I Greci*. Αυτά είναι έργα εγκυκλοπαιδικών διαστάσεων, αλλά στο επιστημολογικό επίπεδο έχουν την μετωνυμική προοπτική μονογραφιών. Μιλώντας με ανθρωπολογικούς όρους, θα λέγαμε ότι τα έργα αυτά όχι μόνο προτείνουν διαφορετικές αναγνώσεις του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, που το χρονικό άνυσμά του υπερβαίνει τις δύο χιλιετίες, αλλά καταλήγουν να λειτουργούν ως ένα πιστό είδωλο των ιταλικών κλασικών σπουδών κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- CANFORA, L. 1989. *Le vie del classicismo*. Ρώμη & Μπάρι: Laterza.
- FANTUZZI, M. & R. PRETAGOSTINI. 2001. «Αναζητώντας τη μέθοδο: Σύντομες σκέψεις για την ιστορία της κλασικής φιλολογίας στην Ιταλία μέσα από τα επιστημονικά περιοδικά». Στο *Νεκρά γράμματα: Οι κλασικές σπουδές στον 21ο αιώνα*, επιμ. Α. Ρεγκάκος. Αθήνα: Πατάκης. 115-125.